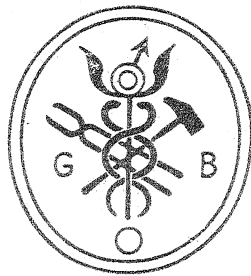

Aug. Nachmansson och David Hamnerberg

GARPHYTTAN

*Ett gammalt bruks
historia*

1945

GARPHYTTANS BERGSMANSHYTTA

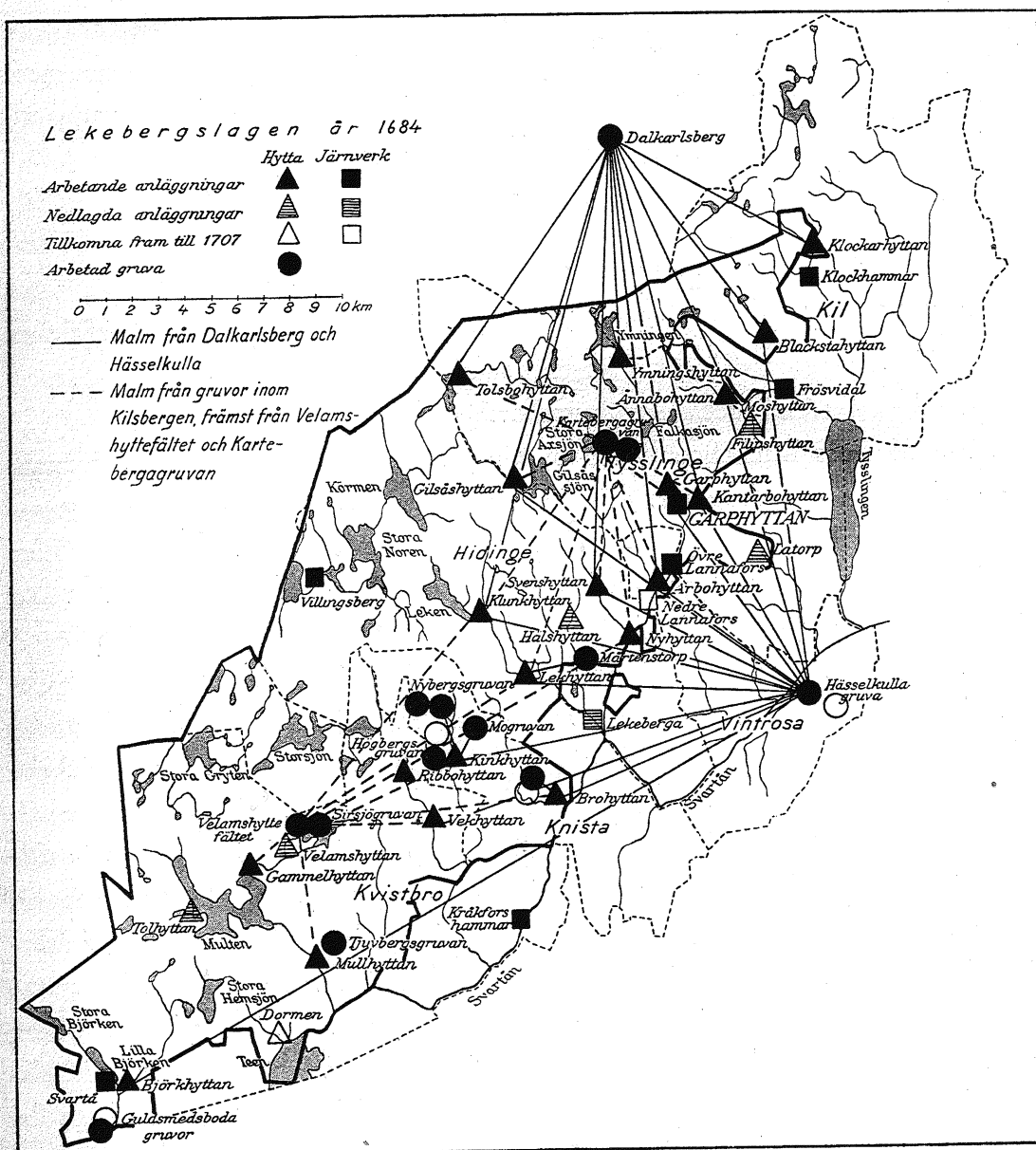

Fig. 11. Lekebergslagens hyttor och gruvor på 1680-talet. (Se s. 28 f., s. 31 ff., s. 43 f. och färgkarta B.)

kapaciteten stigit till mellan 50 och 75 ton och i början av 1700-talet uppgick den till närmare 100 ton. I denna allmänna utveckling följde Garphyttan med, men Garphyttans masugn låg aldrig i toppen och nådde i regel inte ens upp till medelvärdena utan stannade ett gott stycke under dessa.

Vid Garphyttans by bodde åtskilliga framstående bergsmän, vilka voro häradsdomare och nämndemän vid tingen. Deras namn återfinnas flerfaldiga gånger i bevarade handlingar. I korthet skall här presenteras ett par av de mest betydande av 1600-talets Garphyttebor.

Först då Lars Michelsson, som bodde på mellersta gården i Garphyttan. Han erhöll år 1633 fastebrev på gården, vilket brev ytterligare kompletterades år 1656. Av tingsprotokollet från sistnämnda tillfälle framgår att Lars Michelsson hade blivit ägare till hela mellersta gården genom att lösa ut alla dem, som voro arvsberättigade i denna eller annars ägde delar i den. Bland annat förvärvade han sin broder Jon Michelssons andel för 2 fat järn. Osmundsjärn var det betalningsmedel eller den värderingsgrund, som användes vid dessa gårdsköp. Av nämnda tingsprotokoll framgår vidare, att Lars Michelsson förvärvade en ängsröjning "öfwan för Kallöön, up och nedher igen emellan åån och kyrkiowägen" för ett fat järn. Denna jordbit hade tidigare tillhört Carl Jonsson i Kanterboda och såldes till Garphyttan av dennes barnbarn.

Lars Michelsson var gift två gånger. Den första hustruns namn har ej återfunnits i de genomgångna handlingarna. Den andra var en "Brita i Algutztorp", och hon var alltså från Kil i Närke. I det andra äktenskapet föddes inga barn, men från det första funnos vid faderns död fyra arvingar. Michelsson dog tydligen under år 1666 och i varje fall före den 11 nov. detta år. Sonen Erik Larsson bodde kvar på Garphyttan, dottern Anna var gift med Olof Larsson i Kartorp i Tysslinge, dottern Marit bodde vid Lekhult i Hidinge bergslag. Hennes man hette Jöns Nilsson. Den tredje dottern, Kerstin Larsson, som i denna bok omnämnes i Garphytte bleckbruks historia, var vid faderns död gift med Arvid Folkesson på Vekhyttan i Kvistbro.

I ett fall framstår Lars Michelsson i ganska ofördelaktig dager. Det gäller hans förhållande till brodern Jon Michelsson. Denne, som var blind, hade, som

nyss nämnts, sålt sin jord till brodern Lars, men hade fått bo kvar tillsammans med sin hustru i en stuga, som låg i en hage ett stycke från gården. År 1664 ville Lars Michelssons son Erik tillträda sitt modernearv i Garphyttan, och då ansåg sig fadern böra driva bort den blinde brodern från den stuga, där denne bodde. Saken drogs av Lars, som då var häradsdomare, inför tinget, och juridiskt hade han lagen på sin sida.

”Och såsom rätten befann, att denne domarens begäran skälig är, ty befalldes Jon av rätten nu i sommar och innan Larsmässa sig med sin stuga, fähus och andra hus, som han där haver, dädan flytta; dock må han något hö i sommar, som honom av domaren efterlåtas kan, uppå de sig omliggande ägor men icke uppå hagen få bärga och sin nu utsådda säd uppskåra.”

Det gick emellertid icke så långt, att denna dom behövde verkställas. När Erik Larsson hade fått ut sitt morsarv, lät han farbrodern bo kvar i sin stuga, och för att den blinde mannen skulle få omvårdnad på ålderdomen, fick även dennes syster bosätta sig där. Hon hade en son, som hette Michel Persson, vilken var smed vid Garphyttan. Även denne kom nu att bo i stugan på hagen och där var han bosatt till sin död. Först därefter revos husen. Det var ju ganska naturligt, att det så småningom kunde bliva tvistigt, vem som verkligen ägde den omtalade hagen, och omkring år 1720 upptogs en ganska vidlyftig rättegång om densamma, varvid även andra frågor om äganderätten till jord vid Garphytte bruk kommo under behandling (s. 221 ff.).

En annan bergsman på Garphyttan, som ganska ofta omnämnes omkring mitten av 1600-talet, är ”Ivar på Garphyttan” eller ”gamle Ivar”. Dennes namn var Ivar Ivarsson. Han var bosatt på östra gården. Ivarsson var gift två gånger, och då hans första hustru hade varit gift förut och hade barn i bägge sina äktenskap, varjämte Ivar Ivarsson hade barn i sitt andra äktenskap, så uppstodo ganska tilltrasslade arvsfrågor, som gav rätten en del sysselsättning. Av denna invecklade familjehistoria skall här endast nämnas, att vid tinget i juni 1676 efter Ivar Ivarssons död omtalas, att arvsrätten bestod av 8 ”systerdelar”, och av dessa uttogos 5 i östra gården i Garphyttan och 3 i Norra Kanterboda, som alltså även den måste hava tillhört Ivar Ivarsson. De tre

systerdelarna i Norra Kanterboda fördelades med två på sonen Gottschalk Ivarsson och med en på någon av döttrarna. Gottschalk Ivarsson sålde nästan omedelbart Kanterbodagården, vilken på 1680-talet ägdes av en Ivar Gottschalksson, som mycket väl kan ha varit en son till Gottschalk Ivarsson. Denne Ivar Gottschalksson var tydligen den siste bergsmannen på Norra Kanterboda, ty från honom övergick gården till Garphyttans bleckbruk.

Bergsmanshyttan vid Garphyttan nedlades omkring år 1730, och dess hyttlag fördelas då på Kanterboda- och Nyhyttorna. Den invid Garphyttan belägna Kanterbohyttan blåste sista gången år 1769, och dess bergsmän överflyttade då hanteringen till Nyhyttan och Moshyttan.

I en trakt, där masugnarna hade svårt att driva upp sin produktion, kunde möjligen hamrar och manufakturverk finna bättre trivsel.

gium. Han hade i december månad fått tillstånd att bygga den nya hammaren, men han hade också fått veta, att Kungl. Maj:t hade öppnat möjlighet även för andra bruk att bedriva plåtsmide. Han medgav nu, att bleckslagareämbetet hade haft rätt i sina klagomål, såvitt det gällde de "små vita och svarta bleck", som behövdes till plåtslageriet, och sådana bleck kunde även andra bruk få tillverka. Men takblecken ville han hava för egen räkning. När han började smida takbleck, kunde han icke få avsättning för hela produktionen inom landet, men sedan husägarna hade kommit underfund med takbleckens användbarhet, hade efterfrågan stigit. När den nya hammaren blev färdig, skulle han kunna tillverka så mycket som erfordrades, och finge han ensamrätt därtill, skulle han kunna behålla de svenska mästare och drängar, som han hade låtit lära upp.

Men saken var avgjord och ändrades icke. Tillverkningen av takplåt vid Garphyttan fortsatte, men Geisler och hans efterföljare måste finna sig i att även andra bruk upptogo denna manufakturgren.

En tvist om brukstomten

Omkring år 1720 fördes inför häradsrätten och vid högre instanser några rättegångar, vilka huvudsakligen rörde sig om tidstypiska men ganska obetydliga ting. Så förekom ett långvarigt mål om en gårdsgård mellan Garphyttans och Kanterboda skogsmark, vilken Garphytteborna hade åtagit sig att bygga, men som de sedan under olika förevändningar sökte komma ifrån. Vid samma tillfälle tvistades också om den mark, som Garphytte bruk till en del var byggt på, och den härigenom uppkomna rättegången förtjänar att i korthet refereras.

Sakfrågan gällde en ängsröjning, kallad Källön, belägen väster om ån ovanför Kanterbohyttan. Just vid Kanterbohyttan passerade "kyrkvägen" från Axsjöboda och Julåsen över ån. Ovanför Kanterbohyttan gick vägen till höger om (sydväst om) ån. Källön låg mellan ån och vägen ovanför Kanterbohyttan. Där voro flera av bruksanläggningarna byggda.

Vid tvisten återopades Kungl. Maj:ts förnyade plakat och förordning av 21 juli 1677 emot skatteskyldig jords delning och förminskande. Enligt denna kunde jord, som hade skilts från skatte- och kronohemman, "utan lösen och förnöjning" åter läggas till den ursprungliga byn.

De tvistande parterna voro ägarna av Garphytte bruk å ena sidan och bergsmännen på Garphytte by å den andra. Bruksägarna sökte hävda, att Källön ursprungligen hade hört till Södra Kanterboda. Garphytteborna däremot förfäktade, att den omtvistade ängsröjningen ursprungligen var en del av Garphytte bys mark och att den därför borde återgå till denna by.

Vid domstolsbehandlingen framdrogos dokument, som voro ungefär 100 år gamla. Det nu bevarade materialet är icke så fullständigt, att det är möjligt rekonstruera alla detaljer, men detta är icke heller nödvändigt för en översikt över de viktigaste punkterna.

Den 4 okt. 1720 mottog länsstyrelsen i Örebro en klagoskrift från bergsmännen vid Garphytte by, vilken särskilt var riktad mot Albrecht Hartman. Enligt bergsmännen hade denne

"ej allenast våra föräldrar utan oss i långliga tider så mycken men och obeskrivligt oroande tillfogat",

att klagandena måste antaga, att Hartman endast åstundade deras

"yttersta fördärv och totale ruin".

Klagomålen rörde åtskilliga förhållanden, men här återgives endast vad som rör Källön. Garphyttans bergsmän måste i sin argumentering söka komma förbi ett fastebrev av år 1656, enligt vilket det omtvistade ängsstycket hade köpts till Garphytte by från Kanterboda. Det dokumentet måste utgöra en synnerligen värdefull tillgång för motparten, och som synes i det följande utnyttjades det även av Hartman. Bergsmännen måste finna en utväg att göra detta fastebrev ogiltigt.

I detta syfte framdrogo de en häradsdom från år 1632, som skulle visa, att Källön sedan "uråldrig tid" hade hört till Garphytte by. Denna häradsdom skulle nämligen enligt bergsmännen innehålla, att Källön år 1632 "på behaglig tid" och "med lov och minne" hade överlämnats av Jon Michelsson på Garphyttan till dennes farbror Carl Jonsson på Kanterboda. Därmed var faste-

brevet från år 1656 satt ur spel: Källön hörde till Garphyttan och kunde icke försäljas från Kanterboda. Men hörde Källön sedan urminnes tid till Garp-hytte by, så fordrade den juridiska konsekvensen, att jordstycket i fråga åter förlades till sin gamla hemby.

Genom länsstyrelsen delgavs Hartman bergsmännens klagomål, och denne ålades att inkomma med svarsskrift före den 24 okt. 1720. Hartman genmälde, att bergsmännen, som sökte vinna den mark, varpå "hela verket byggt är", bara gjorde ofog och foro med osanning, men eftersom Hartman icke ägde mer än halva bruket, måste han först erhålla fullmakt att föra även de övrigas talan. Sådana fullmakter utfärdades i dec. 1720 av Johan Schmidt och av Johan Suck, den senare å hustruns vägnar, samt i jan. 1721 av Johan Tobias Geisler, vilken även inneslöt den i rysk fångenskap befintlige brodern Christian Geisler och den hemmavarande systemen Barbro Elisabet Geisler.

I korthet omtalat blev ärendets behandling den, att Hartman den 7 febr. 1721 å egna och meddelägarnas vägnar avgav en svarsinlaga, varefter bergsmännen kommo med sina påminnelser den 15 febr. 1721. Landshövdingen sammanfattade sedan hela ärendet i en den 30 sept. 1721 daterad inlaga till Bergskollegium, vilken föredrogs i Kollegiet den 6 okt. samma år.

Hur förhöll det sig nu med bergsmännens nyss refererade påståenden? Ägde icke bruket den mark, på vilken anläggningarna lågo?

Hartman anförde i sin inlaga, att han redan på den tid, då han först blev ägare till Södra Kanterboda, hade lagt märke till, att Carl Jonsson i Kanterboda hade sålt den mark, varpå bruket numera var beläget, till Garphyttan, och därvid hade köpeskillingen varit 1 fat osmundsjärn. Det köp, som Hartman här åsyftar, hade icke ägt rum år 1656, det hade endast bekräftats vid tinget detta år. Köpet i fråga låg längre tillbaka i tiden. Det hade lagfarits redan år 1633, då Lars Michelsson övertog mellersta gården i Garphytte by och löste till sig jorddelar från olika ägare (jfr s. 46). Därvid hade han från Carl Jonssons på Norra Kanterboda barnbarn förvärvat en

"ängsröjning ovanför Källön, upp och neder igen emellan ån och kyrkavägen",

och för denna hade han betalt ett fat järn.

Denna jordaffär kan följas ännu ett steg tillbaka. Det var egentligen Lars Michelssons bror, Jon Michelsson på Garphyttan, som hade köpt den ifrågasvarande jorrdelen tillsammans med andra områden av Carl Jonsson på Kanterboda. Därvid hade Michelsson överenskommit med Jonsson, att en äng "på behaglig tid" alltjämt skulle brukas under Kanterboda. Så hade den av bergsmännen åberopade överlåtelsen "på behaglig tid" kommit till stånd.

Redan före lagfarten år 1633 hade Lars Michelsson fört den sedermera så betydelsefulla ängsbiten på tal inför häradsrätten. År 1632 hade han framfört den uppfattningen, att Källön icke skulle hava ingått i den mark, som brodern Jon tidigare hade köpt från Kanterboda och som Lars Michelsson nu hade övertagit. Enligt dennes uppfattning hörde alltså Källön ännu 1632 till Kanterboda, och han ville inköpa den tillsammans med sina övriga jordförvärv. Häradsrätten kom emellertid till den slutsatsen, att Lars Michelsson redan ägde den ängsbit, Källön, som han ville inköpa. Den hade i verkligheten aldrig undantagits vid broderns tidigare förvärv från Kanterboda och hade därför tillsammans med det övriga övergått i Lars Michelssons ägo.

Med stöd av de anförda handlingarna kunde Hartman i sin inlaga av år 1721 fastställa, att "Källön upp och neder igen emellan ån och kyrkovägen västan före" för ungefär 100 år sedan hade köpts från Kanterboda av Garp-hyttebor. Och därför var det enligt Hartmans mening alldeles i sin ordning, att densamma numera tillhörde Kanterboda och dess ägare, Garphytte bleckbruk. Det kunde icke vid rättegången år 1721 åligga Hartman att uppvisa, hur Källön under mellantiden hade återförts till Kanterboda, men vissa uppgifter om tidigare åtgärder lämnades dock.

Ovan har omnämnts, att Hartman redan under sin första tid vid bruket hade lagt märke till att Källön långt tidigare hade förvärvats av Garphytteby. Några handlingar, som utvisade, att bruksägarna åter hade köpt ängsröjningen, på vilken bruksanläggningarna då lågo, hade icke kunnat presteras. Hartman begärde därför hos landshövdingen, att ängsröjningen åter skulle läggas under den gamla bolbyn enligt det förut omtalade Kungl. plakatet av år 1677 om sådan återställelse.

Med anledning därav förrättade domhavanden häradshövding Fegraeus i parternas närvaro den 28 sept. 1700 syn på Garphyttan, varvid han fann,

att det omtvistade jordstycket såväl enligt köpebrev som enligt "själva situationen" måste hava hört under Södra Kanterboda. Det ansågs dock skäligt, att Hartman till Garphytteborna återbetalade den år 1633 utgivna köpeskillingen om ett fat osmundsjärn.

I klagoskriften av den 4 okt. 1720 omtalar bergsmännen detta av Hartman överlämnade järn,

"som ännu på det rum, därest han det förr lät, orört ligger".

Även landshövding Ribbing i Örebro kom i sin inlaga till Bergskollegium av den 30 sept. 1721 till samma uppfattning, som den tidigare ämbetsinnehavaren hade gjort år 1701. Den äng, på vilken bruket låg, måste hava tillhört Södra Kanterboda. Han hänsköt dock det definitiva avgörandet till Bergskollegium. Därmed fick det emellertid förbliva, och några vidare klagomål från Garphytteborna avhördes icke.

Det må i detta sammanhang erinras om en tidigare överenskommelse mellan bruksägarna och markinnehavarna, vilken även fördes på tal vid rättegången år 1720. Det är den överenskommelse, som avslöts den 25 aug. 1670 och vilken i fråga om de delar, som beröra vattenskador, behandlas i annat sammanhang (s. 176). Det som angår tomtmarken och dammfästena är av följande innehåll:

"Såsom för några år sedan en bleck- och stångjärnshammar samt smälte-, dreve- och bokhus, som till brukets drivande betarvas, oppsatte äro, nedanför Garphyttan uti Västra Närke och Tysslinge socken, av rådmannen sal. Peter Bohm i Stockholm, de nu efter den sal. mannens död äro gångne någre så främmande som förnämlige handelsmän i Stockholm betalningsvis tillhanda, som äro seniorer Casper Robberts, Christian Geisler, Herman Clevorn och Georg Shuttleworth, men för den tiden, då detta uppbyggdes, eller sedermera, jordägandena och bägge sidor om strömmen rådande icke äro betalda, varken för dammfäste eller huserum; varför var bergmästaren välbetrodde Knut Larsson med sonen Nils Knutsson dit kallade, att fullkomlig förlikning göra och upprätta, emellan participanternes fullmäktige Johan Ysing och bergsmännen på Garphyttan Erik Larsson, Olof Larsson, Lars Olofsson och Anders Andersson på sätt och vis som följer, nämligen att fullmäktigen dem tillsäger och lovar, så för dammfästen vid ovanskrivne verk som rum, där åtskillige hus påsatte och byggde äro, vad namn de helst hava kunna, som bruket tillhöra eller hädanefter så i strömmen emellan förrige byggningarne som å bägge sidor

på backen betarvas att upprättas med kålgårdar, jämväl ock för all den skada de lide på sine ängar av uppdämmande kring om sjön Ymningen och Falkasjön två tunnor Hollands sill och två tunnor strömming, dem fullmäktigen belovar i höst dem ställa tillhanda, emot vilka fyra tunnor gods transporterande jämte ovan rörde pretentioner de även tillåta fullmäktigen att flytta sågekvarnen upp till Sutterbodakvarnen, och njuta strömmen, dammfästen och rum att lägga timmer uppå, allenast byggningen icke för hög göres, att den skadar deras vretar, där ovanbemälte bergsmän även tillåtas att såga under tiden några stockar till husbehovs . . .”

På grund av detta dokument framkommer frågan: varför träffades år 1670 överenskommelse endast med bergsmännen i Garphyttan? Varför nämnas icke Gottschalk Ivarsson, Nils Månsson och Måns Nilsson i Kanterboda? Berörde icke bruksanläggningen vid denna tidpunkt Kanterboda mark?

Efter det som här ovan refererats är svaret till en del klart: den del av Södra Kanterboda mark, som är belägen omedelbart väster om ån, hade redan före år 1632 förvärvats av bergsmän i Garphytte by. Men hur förhöll det sig med den andra, den östra stranden? Enligt den anförda överenskommelsen av år 1670 måste tydligtvis även denna — delvis åtminstone — hava tillhört Garp-hyttebor.

Detta står emellertid icke i överensstämmelse med en i annat sammanhang från rannsakingen för Nyhammarbygget år 1685 anförd uppgift, att Mellangården i Garphyttan ägde mark på västra stranden men Norra Kanterboda på östra stranden. Här må dock erinras om att de år 1685 åsyftade ängsmarkerna lågo nedanför de tidigare anläggningar, som avsågos i 1670 års överenskommelse. Den möjligheten kvarstår därför, att Garphyttan ägde marken där ovanför på båda sidor om ån. På annat sätt kan knappast överenskommelsen från år 1670 tolkas.

Ett fragment av bruksräkenskaperna

Tyvärr hava Garphyttans bruksräkenskaper, som förut påpekats, gått förlorade. Mycket är därför icke känt om hur utgifter och inkomster fördelade sig på olika poster. De små resterna av verkliga, detaljerade räkenskaper, som